

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

Adabiy manbashunoslik muammolari 4

Ma'rifat Rajabova

Matn va nashr muammoari 17

Mabruk Djurayev

"Devoni Foniy"ning Nuriusmoniya nusxasi tavsifi 35

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**

Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollar badiiy talqini 49

Farida Karimova

Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik 68

LINGVISTIKA**G'aybulla Boboyorov**

Tilimiz "o'zbekcha" nomini o'tmishining qay bosqichida ola boshlagan edi? 89

Elyor Alimardanov

Xorazm dialektal zonasida o'zbek shevalari leksik xususiyatlarining turkman tili (shevasi)ga ta'siri 103

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Rashid Zohidov**

Problems of Literary Source Studies 4

Ma'rfat Rajabova

Textual and Publication Issues (On the Example of Nodira's "Divan") 17

Mabruk Djurayev

Description of the Nuruosmoniya copy of "Devoni Foniyy" 35

LITERATURE**Usmon Qobilov**

Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry 49

Farida Karimova

Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality 68

LINGUISTICS**Gaybulla Babayarov**

At which stage in its History did our Language Begin to be Called "Uzbek"? 89

Elyor Alimardanov

The Influence of Lexical Features of Uzbek Dialects on the Turkmen Language (dialect) in the Khorezm Dialectal Zone 103

Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik

Farida Karimova¹

Abstrakt

Maqolada Xusrav Dehlaviyning lirik merosi jamlangan devonlari debochalari tadqiq ettilgan. Lirik merosini besh devonga jamlagan shoir ularning har biriga debocha yozgan. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida Dehlaviyning 9661-raqamli "Kulliyot"i, 178-raqamli "G'urrat ul-kamol" devoni qo'lyozmalari saqlanadi. Mavjud qo'lyozmalarga shoirning "Tuhfat us-sig'ar", "Vasat ul-hayot" va "G'urrat ul-kamol" devonlari kiritilgan mazkur qo'lyozmalardan devonlarga bitilgan debochalar bilan nanishish mumkin.

Xusrav Dehlaviy hayoti va ijodini o'rganishda bu debochalarning o'rni muhim. "Tuhfat us-sig'ar", "Vasat ul-hayot" devonlari debochalarida shoirning hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar va, ayni haytda bugungi fan uchun zarur ma'lumotlar – shoir adabiy-estetik qarashlari o'rin olgan. "G'urrat ul-kamol" debochasi hajman katta va unda shoirning badiiy ijod masalalari haqidagi adabiy-nazariy fikrlari izcil bayon qilingan. Bu debochalar forsiy debochanavislikning yuksak namunasi sifatida qimmatlidir.

Kalit so'zlar: *devon, debocha, qo'lyozma, "Tuhfat us-sig'ar", "Vasat ul-hayot", "G'urrat ul-kamol", ijodkor evolyutsiyasi, adabiy-estetik qarashlar.*

Kirish

Forsiy adabiyotining yirik vakili Yaminiddin Abulhasan Xusrav Dehlaviy nafaqat shoir, balki xamsanavis, tarixnavis, adabiyotshunos, bastakor sifatida o'z zamonasida va keyingi davrlarda katta shuhrat qozongan ijodkor edi. Amir Xusrav mumtoz Sharq she'riyatining deyarli hamma janrlarida ijod qilib, ulkan adabiy meros qoldirgan. Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, "Fozillar Amir Xusrav devonini jam qila olgan emaslar. Sulton Boysunqur Bahodirxon Amir Xusrav she'rlarini jamlashda ko'p sa'y-harakatlar qildi va o'sha paytda 120 ming baytdan ziyod she'ri

¹ Karimova Farida Isakovna – Namangan davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori.

E-mail: faridakhank@mail.ru

ORCID ID: 0000-0000-0000-0009

Iqtibos uchun: Karimova, F. I. "Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik". *Oltin bitiglar* 2: 68 – 88.

to'plandi. Keyinchalik Xusrav g'azallaridan devoniga kirmagan yana ikki ming bayt topdilar. Tahqiq qilib ko'rdilarki, Amir Xusravning barcha she'rlarini to'plash amrimaholdir" [Самарқандий 1981, 88]. U shoirning lirik merosi hajmi xususidagi fikrlarini davom etib, Amir Xusrav risolalarining birida she'rlarining 500 ming baytdan kamroq, 400 ming baytdan ortiqroq ekanligini ta'kidlaganligini aytadi. Umuman, ko'pchilik manbalarda e'tirof etilishicha, shoirlardan hech biri o'zidan keyin Amir Xusravchalik she'r yozib qoldirmagan.

Hirot adabiy muhitida Xusrav Dehlaviy asarlari, xususan, lirik merosi juda mashhur bo'lgan. Uning "Xamsa"si sevib o'qilgan va qasida, g'azal hamda masnaviylari adabiy munozaralarga sabab bo'lgan. Xususan, Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"ning sakkizinchi majlisiga ilova tarzida berilgan Xusrav Dehlaviy bayti xususidagi bahs fikrimiz dalilidir [Навоий 1997, 206 – 208]. Shuningdek, shoir asarda Mavlono Zohidiy, Mavlono Abdulqahhor, Zova Qozisi, Mirxond kabi adiblarning Xusrav Dehlaviy ijodiga ergashganliklari, uning qasida, g'azal va masnaviylariga tatabbu' yozganliklari haqida ma'lumot beradi [Навоий 1997, 23, 37, 58, 91]. Husayn Boyqaro ham Xusrav Dehlaviyning adabiy merosi bilan qiziqqan va uning g'azallarini zavq bilan o'qigan, 18 ming baytdan iborat she'rlarini yig'dirib devon tuzdirgan. Jumladan, Alisher Navoiy ham bir qit'asida Amir Xusravni g'azalchilikdagi ustozlaridan biri sifatida shunday ta'riflaydi:

G'azalda uch kishi tavrindir ul nav'

Kim, andin yaxshi yo'q nazm ehtimoli.

Biri mo'jiz bayonliq sohiri Hind

Ki, ishq ahlini o'rtar so'zu holi... [Навоий 1990, 516].

Navoiy shoirning ishqni kuylashdagi mahoratiga, tilining shirinligiga, g'azallaridagi chuqur lirizmga yuksak baho bergan edi. Boshqacha aytganda, Navoiy g'azaliyotining bu darajadagi rivojida Amir Xusravning alohida o'rni bor.

Xusrav Dehlaviy umri davomida yozgan she'rlarini umr fasllariga moslab besh devonga tartiblagan:

1. "Tuhfat us-sig'ar" ("Yoshlik tuhfasi"). Bu devon Amir Xusravning 19 yoshgacha bo'lgan davrda yozgan lirik she'rlarini o'z ichiga oladi. Uni shoirning do'sti Tojiddin Zohid 1271–1272-yillari tadvin etgan.

2. "Vasat ul-hayot" ("Hayot o'rtasi"). Shoirning 20 yoshdan 34 yoshgacha bo'lgan davrda bitgan she'rlari mazkur devondan o'rin olgan va u 1284-yili to'plangan.

3. "G'urrat ul-kamol" ("Kamolotning boshlanishi"). Bu

shoirning eng katta devoni. Mazkur uchinchi devonga 34 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan davrdagi she'rlar kiritilgan. Devon 1294-yilda tartiblangan.

4. "Baqiya un-naqiya" ("Saralarning sarasi")da shoirning 40 yoshdan 64 yoshgacha bo'lgan davrda yozgan she'rlari jamlangan. Devon 1317-yili tuzilgan.

5. "Nihoyat ul-kamol" ("Kamolot cho'qqisi") devoni Amir Xusravning 64 yoshdan umri oxirigacha bitilgan lirik she'rlarini o'z ichiga oladi. Devon shoir vafotidan ikki oy oldin to'plangan.

Amir Xusravning 32645 baytdan iborat she'riy merosi, asosan, mana shu besh devonga jamlangan. Devonlar janr jihatidan rang-barang. 2000dan ortiq g'azal, 300ga yaqin qasida, 20ga yaqin masnaviy, 1200dan ortiq ruboiy, 500ga yaqin qit'a va boshqa janrlardagi she'rlar mazkur devonlarning asosini tashkil etadi. Shoir o'z devonlari bilan Sharqda mutaaddid, ya'ni ko'psonli devonlar tuzish an'anasini boshlab bergan. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy bu an'anani davom ettirib, devonlarini shu tartibda tuzdilar.

Xusrav Dehlaviy devonlari manbalari va ulardagi debochalar matni

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida shoir devonlarining 50dan ortiq qo'lyozma nusxalari mavjud. Ularning noyob nusxalaridan biri XIV asrda ko'chirilgan bo'lsa, ikkinchisi mashhur shoir Hofiz Sheroziy tomonidan kitobat qilingan. Ba'zilari yuksak san'atkorlik bilan ko'chirilgan va ziynatlangan. Shulardan biri – 178-raqam ostida saqlanayotgan va shartli "Kulliyot" deb nomlanadigan nodir nusxa XIV asrda zamonasining yetuk xattotlari tomonidan yirik suls xatida ko'chirilgan [Дехлавий. №178].

Sharq qo'zyozmalari katalogining II jildida mazkur qo'lyozmani tavsif etgan olimlar quyidagi ma'lumotni keltiradilar: "Asarning boshlanishida katta so'zboshi (1a-60b) bo'lib, oralarida arab tilida yozilgan sitatalar va she'riy parchalar keltirilgan. Bu Amir Xusravning hayoti va ijodi haqida o'zi tomonidan yozilgan alohida nasriy asar ham bo'lishi mumkin" [CBP 1954,113]. Lekin shoirning o'zi "G'urrat ul-kamol" devoniga yozilgan bu so'zboshini debocha deb e'tirof etadi [CBP 1954,113]. Boshqa devon debochalariga qaraganda, mazkur debocha shoirning adabiy-estetik qarashlarini keng ifoda etishi bilan diqqatga sazovor. Lekin debochani boshlanish qismi mazkur nusxada saqlanmagan. Bu haqda Q.Munirov shunday

yozadi: "Nusxaning avvali va oxiri suqutli bo'lib, uni 9661-raqamli qo'lyozma bilan solishtirib ko'rganimizda, asar avvalidan 1 (bir – F.K.) varaq tushib qolganligi aniqlandi" [CBP 1954, 113]. Shuningdek, u hajmi va qo'yilgan masalalar doirasi jihatidan ham avvalgi devon debochalaridan farqlanadi. Shu bois qo'lyozmani tavsiflagan olimlar alohida asar bo'lishi mumkinligini taxmin qiladilar.

Mazkur fondda 9661-raqam ostida shoirning ikkinchi kulliyoti saqlanadi [Дехлавий, 9661]. Bu kulliyotga Amir Xusravning "Tuhfat us-sig'ar" (1b–4b), "Vasat ul-hayot" (40b–45b), "G'urrat ul-kamol" (106b–147b) devonlariga yozilgan debochalari, g'azal, qasida va ruboiylari (1b–640b) kiritilgan. Mazkur nusxa hoshiyasiga uning "Xamsa"si yozilgan. Bu kulliyotning 106b-varag'idan 235b-varaqqacha bo'lgan qismida "G'urrat ul-kamol" devoni joylashgan. Tadqiqotlar jarayonida 178-raqamli qo'lyozmadagi debochani boshlanish qismi shu nusxada saqlanganligi aniqlandi. Sh. Shomuhamedov va B.Musayev shoirning har besh devoniga debocha yozganligi haqida ma'lumot bergan bo'lsalarda, Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan "Baqiya un-naqiya" va "Nihoyat ul-kamol" devonlarining debochali nusxalari uchramadi. Lekin matnshunos olim M. Imomnazarov "Nihoyat ul-kamol" devoni "chog'roq debocha bilan boshlanishi, undan, asosan, Alloh qudratinig vasfi va Nizomiddin Avliyo madhi joy olgan"ligi xususida xabar beradi [Имомназаров 2022, 249].

Mazkur qo'lyozmaning 1b–4b-varaqlarida "Tuhfat us-sig'ar" devoni debochasi joylashgan. Xusrav Dehlaviy debochani hamd-u sano bilan boshlaydi. Avvali-yu oxiri, ibtidosi-yu intihosi bo'lmagan Zotga hamd-u sano aytish asnosida "maxluqot va masnu'otni chiroyli yaratish bilan adam (yo'qlik) olamidan vujud (borliq) olamiga" olib kelganligini, ular orasida insonni ulug' va baland rubada yaratganligini ta'kidlaydi, borliqning yaratilishidagi yuksak mutanosiblikni vasf etadi: "Osmon daftari-yu va zamin jaridalarini (varaqlarini) nur va zulmat bayozlari (oq-u qora ranglar) bilan mundarij (izma-iz) qildiki, uning mohiyati va sifatini vasf qilishda qalam tili ojizlik qiladi. So'ngra oqil insonlar zimmasiga uning haqiqatini kashf qilishni yukladi va doimo abadiy (Lo mavt) sir-asrorlarini uning xil'ati (to'ni) qildi, malak va malakut (farishtalar olami)ni uning (insonning) ulug'vorligi oldida past darajada qilib qo'ydi. Qanday go'zal Hakim zotki, o'z hukmi bilan necha minglab harflar (ismlar)ni loydan yaratilgan inson zotiga bildirib qo'ydi va amri bilan falaklardagi barcha sir-sinoatlarni unga oshkor qildi" [Дехлавий, 9661, 1b]. Shoir Allohning borliqni yaratishdan

maqsadi inson ekanligi, shu maqsadda, avvalo, dur-u gavhar kabi yorqin Payg'ambarimiz nurini yaratganligini, undan barcha mahluqotlar, dunyo va oxirat vujudga kelganligini madh etadi: "Ahmad" ismining yozilishida hech bir nuqtasi bo'lmasa-da, "Agar sen bo'lmaganingda olamlarni yaratmas erdim" (Lav laka lama xolaqtul-aflok – Hadisi qudsiy) sharafidan sipehr doirasida (koinot olamida) bir nuqta durdek yorishgan. Ba'zi hukamolar nazdida esa, dastlab garchi uning vujudi hali paydo bo'lmasa-da, Muhammadiy (s.a.v.) vujudining nuqtasi (duri, gavhari,) yaratilmishdir. Yo'qlik (adam) olamidan paydo bo'lgan mazkur durni mavjudot olamini (butun yaratilmishlar) makoni bo'lgan koinot – olamining markaziga mador – o'q, asos, manba qilib qo'ydi, bu bebaho durning amali to yo'qlik olami (qiyomat) sari yuz tutguncha davom etajakdir" [Дехлавий, №9661, 1b – 2a].

Hamd-u sano va na'tdan so'ng shoir "o'zimning nazm va nasrdagi so'zlarim vasfini sof ta'bim xayolidan o'tkazdim" va "ta'bim tufayli yuzaga kelgan namuna she'rlarimni hakimlar taxayyulotiga (hukmiga) havola qilsam, degan bir istak tuydim" [Дехлавий, №9661, 2a], – deb yozadi.

Debochada shoir tabiatdagi to'rt unsur (tuproq, suv, havo, olov)ga mos ravishda inson tab'i ham to'rt xilligi xususida mushohada yuritadi. Ijod tabiatini to'rt unsurga qiyoslagan shoir go'zal tashbehlar orqali to'rt devonidagi g'azallari va ularning o'ziga xos jihatlari haqida xabar beradi. Shoirning fikricha, g'azaliyotning to'rt martabasi bor: "...avvalgi martabasi tuproqqa o'xshab kasif (past) va nozikdir. Badiiylik va go'zallikning ne'mati (timsoli) bo'lmish g'azallar bu davrda quruq va sovuq takallufotlarning kashfi sifatida past darajaga mayl qiladi. Ushbu avvalgi devonim – "Tuhfat us-sig'ar"dagi dahr osmonining boshqa bolalari bilan tuproq o'ynashga rag'bati bo'lgan bolalik davrim mahsullari bo'lgan ayrim g'azallarim bunga dalildir" [Дехлавий, №9661, 2a].

Ikkinchi martabadagi g'azallarni shoir shunday e'tirof etadi: "Ikkinchi martabadagi g'azallar suvga o'xshab latifdir. "Vasat ul-hayot"ning o'rtasi issiq va ho'ldir, go'yo tab' otashidan o'tgan suv kabidir. Uning holati xuddi suvning havo holatiga yetishiga ... o'xshaydi [Дехлавий, № 9661, 2b].

Shoir uchinchi martabadagi g'azallari "G'urrat ul-kamol" devonidan o'rin olganligini ta'kidlaydi: "Uchinchi martaba – shamolga o'xshash g'azallar bo'lib, ular issiq suv va namlik xususiyatiga egadir. Va bu g'azallar latifroq va ravonroqdir, hech qachon uning bu holatlariga xalal yetmaydi. Shuningdek, ushbu

g'azallar issiq shamolga ham o'xshaydiki, ular latif suvga o'xshaydigan g'azallardan ham ravonroqdir. Ular oliy darajada bo'lib, o'zining otashin ta'bidan juda ko'p quvvat topgandir. Bu devonim "G'urrat ul-kamol" dirki, undagi g'azallar ushbu martabaga mosdir" [Дехлавий, № 9661, 2b].

To'rtinchi devon – "Baqiya va naqiya"dagi g'azallar to'rtinchi martabaga xos va xuddi otash kabidir: "...harorat – otashning xosiyatidir. Xuddi otash yumshoq ko'ngillar uchun paxtaga tushgan cho'g' kabidir: yumshoq ko'ngillar xuddi paxtaga olov tushganidek yemiriladi, temir ko'ngillarni esa bir oz yumshatadi. Va agar ishq o'rnashib olgan ko'ngil bo'lsa, uni yaxshilab kuydiradi va uni kulga aylantiradi. "Baqiya un-naqiya"ning g'azallari agarda hayotim shu'lasidan biror bir ravshanlik qolsa va ta'bim otashi vafo qilsa va mash'ala kabi yonib tursa, umidim shuki, ushbu kuydiruvchi g'azallardan-da baland haroratga ega asarlarni yuzaga keltirajakmanki, xuddi uning yondiruvchi shu'lasini oyning xirmanidan ham o'tib, Atorudning xo'shachiniga yetgay" [Дехлавий, №9661, 2b].

Xusrav juda yoshligidan she'r yozishni mashq qila boshlagan. Bu haqda uning o'zi "G'urrat ul-kamol" devonida "...tish tushadigan bolalik chog'larimda she'r aytardim va og'zimdan gavhar tomardi" [Дехлавий, №178, 3a], deb e'tirof etadi. "Tuhfat us-sig'ar" debochasida yoshlik chog'larida maktabda qanday tahsil olganligini bayon qiladi: "Xullasi kalom, otam (meni) o'qish uchun maktabga yubordi va men qofiyani takrorlardim. Ustod Sa'diddin Muham-mad xattot Qoziy a. r. urfi bo'yicha husnixatdan saboq berardi. Men husnixat bilan quyidagi baytni yozdim:

*Har chand davvoli zulfi pechon bar po'shti poy fo'rud ovarad,
Az pechoki zulf va savdoiyi xol ro'y bar nametoftam.*

(Zulfig buramasi oyog'ing tubigacha sollanib turar ekan,
Zulfigning buramasi-yu, xoling savdosidan yuzimni burolmayman).

Natijada bolalik chog'larimda kattalar taajjubda qoladigan she'r va g'azal ijod qilardim..." [Дехлавий, № 9661, 3b].

Kunlardan bir kun shahar hokimining o'rinbosari Xoja Asil xattot Sa'diddin Muhammadni o'z uyiga chaqirtiradi. Sa'diddin bilan Xusrav ham birga boradi. Xoja Asilnikida mehmonlar orasida Xoja Izaddin ham o'tirar edi. Shoirning e'tirof etishicha, Xoja Izaddin bilan ustozining oshnoligi bor edi. Sa'diddin shogirdi Amir Xusravni Xojaga tanishtirib, she'riyatga oshiqqligini va yaxshi she'r o'qishligini aytadi: "Gohida tong paytlari ustozimni qal'a boshlig'i Xoja Asil

noma yozdirish uchun chaqirtirar edi. Men ham qo'limda qalamdon va siyoh bilan ularga ergashardim. Qutvolning xonasida Xoja Izaddin safina (qalamdon, siyoh va boshqa moslamalar turadigan idish, organayzer) yonida o'tirardi. Ustozim ul buzurgvor zotga dedi: – Bu kichkina yigitcha mening shogirdimdir. Kichiklikdan nazm – she'riyatga behad jidd-u jahd bilan kirishgandir. Uning she'r o'qishi, xuddi eshkak eshishi bilan bir xil tezdir. Qayiqni uning qo'liga topshirish kerak, dengizlardan qanday kechib o'tishini kuzataylik”) [Дехлавий, № 9661, 3b].

Xoja uning qo'liga devon tutqazib, she'rlardan o'qishni buyuradi. Xusrav musiqaga moyil mayin va sehrli ohangda g'azal-larni o'qirkan, majlis ahlining olqishiga sazovor bo'ladi.

(*Tarjimasi: “Shunda ular kengashib, “toki mening tab'imni qaysi darajada ekanligini xuddi oynadek ravshan ochiq-oydin bilish uchun imtihon qilish kerak” degan xulosaga kelishdi. Xoja Izaddin bir-biriga nomunosib bo'lgan to'rtta so'zni aytdi: mo'y (soch), bayza (urug'), tir (o'q) va xarbo'za (qovun). Majlisga yig'ilganganlar huzurida ushbu bayt o'qildi:*

*Har mo'yi ki dar zulfi xami on sanam ast.
Sad bayzai anbarin dar on mo'yi sanam ast.
Chun tir bar on rost dilash ro, zero,
Chun xarbo'za dandonash daruni shikam ast”.*

*Ikki zulfin har **mo'yida** bu xush sanam
Yuzlab anbar **urug'ini** qilmishdir zam.
O'qday to'g'ri deya bilma dilin, chunki
Qovun kabi tishi uning ichida jam*

[Shomuhamedov tarjimasi, 1984, 118; Дехлавий, № 9661, 3b].

Yosh Xusrav Xojaning savollariga javob berib, ismi Xusrav, otasining ismi Lochin turk xutbachi ekanligini aytadi. Ko'rinadiki, juma va hayit namozlaridagi xutbaga mamlakat podshohining nomi ham qo'shib o'qilgan va shoirning otasi bu vazifani ham bajargan. Odatda, mamlakat podshohining nomi xutbaga qo'shib, uning hukmronligi e'lon qilingan. Majlis ahllaridan Sulton Shamsiy Xusravning shoirlik iste'dodi va quvvayi hofizasidan qattiq ta'sirlanib shunday deydi: “Xitob xutbasi sultonni madh etish bilan bo'ladiki, she'r xitobni ifodalovchi san'atdir. Xutba o'qishdan boshqa chora yo'qdir, sen bu yo'lda bir xil suratda sobitqadam bo'l. ...shoirlikni mahkam ushla. Dirhamga unchalik ham ko'ngil qo'yma. Ushbu so'zlarimni xuddi dirham kabi ko'nglingga naqsh qilib olginki, shoyad bir kun kelib senga “so'z mulking” sohibi sifatida xutba

o'qishsin. Bu shuhrat boshqa shoirlarda bo'lmagay" [Дехлавий, №9661, 3b]. Bu yosh Xusrav Dehlaviyning shoirlik iqtidori va iste'dodiga berilgan yuksak baho va kelajagidan bashorat edi. Badihatan aytilgan bu ruboiy orqali yosh shoir ustozlar e'tiboriga tushadi.

Shundan so'ng tildagi nozikliklarni xuddi soch tolalari kabi so'z zulfiga terganligi hamda behisob ma'nolarni yig'ishga va nozik iboralarni to'plashga muvaffaq bo'lganligi, ya'ni mazmun va shakl uyg'unligidagi go'zal she'rlar bitganligi haqida xabar beradi. Ammo balog'at yoshiga yetmaganligi uchun mazkur she'rlarni yaxshilab sayqallash lozimligini ta'kidlaydi. Shoirning aytishicha, bu vazifani do'sti Tojiddin Zohid bajargan: "...she'rlar turrasi (kokili)ga sayqal berishda tabiatan daqiqnazar Zohid birodarim mashshota misol ul parishon holatdagi soch turmaklarini bir joyga jamlab, sayqal qalami bilan oro berdi [Дехлавий, № 9661, 4a].

Manbalarda Dehlaviyning birinchi devoni uning do'sti Tojiddin Zohid tomonidan tuzilganligi va devonga shoirning 16 yoshdan 19 yoshgacha bo'lgan davrda yozgan she'rlari kiritilganligi haqida ma'lumot beriladi [Дехлавий, №9661, 4a]. Debochada esa shoir 16 yoshdan 19 yoshgacha yozgan she'rlarini do'sti "birovning ko'zi tushmasin uchun" bir chekkaga olib qo'yganligini, lekin "bu safina (qayiq)ni uni suvga oqizish maqsadida tuzganman deya" ulardan o'zi bir majmua – devon tuzganligini ta'kidlaydi. Bundan birinchi devon Tojiddin Zohid emas, balki shoirning o'zi tomonidan tuzilgan, degan xulosa kelib chiqadi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, shoir "G'urrat ul-kamol" debochasida "kotibi ruq'atullohi birodari Alouddin Alishoh" she'rlarini to'plab devon tuzishni va "komil debocha" bilan bezashni taklif qilganligi, shundan so'ng "Tuhfat us-sig'ar" va "Vasat ul-hayot" devonlarini tartiblagani haqida xabar beradi.

"Tuhfat us-sig'ar" debochasida shoir to'plamdagi she'rlarni tahrirdan o'tkazgani, har bir g'azalining boshiga baytlar bitgani, devondagi g'azallarga xos bu xususiyat o'z uslubining xarakterli jihatlaridan ekanini ta'kidlaydi: "Har bir she'rning boshiga xuddi bulbul sifat bosh bayt bitdimki, chunonchi devonning matla'sidan to maqta'sigacha shunday takrorlanadi. Agar jumlalarda shunday o'ziga xoslik ko'zga tashlanmasa, bilingki, mazkur she'r ushbu safina – to'plamdan emas. Agarda safinada ushbu holat suv zanjiri (irmog'i) kabi davom etmasa, bilingki, bu naqshu nigor kotibning qalamiga mansubdir.

Varaqlarim nomini "Tuhfat us-sig'ar" deb qo'yib,

Uni jamlashda bir nechta qog'ozni qoralama qildim"

[Дехлавий, №9661, 4a].

Xusrav Dehlaviy adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan "E'jozi Xusraviy" asarida so'z san'atidagi to'qqiz uslub haqida mulohaza yuritadi va o'z uslubini o'ninchi uslub, deb e'tirof etadi [Низомова 2006, 14]. Haqiqatan ham, Dehlaviy uslubi she'r va ilm ahlini hayratga solgan. Ya'ni g'azallaridagi obrazlarning murakkabligi va badiiy barkamolligi, badiiy ifodalarning serjiloligi, fikrlarni pardali ifodalashga intilishning kuchliligi, go'zal she'riy san'atlar bilan ziynatlanganligi shoir she'rlarining mo'jizaviy qudratini ta'min etgan.

Mazkur qo'lyozmaning 40b–45b-varaqlarida shoirning ikkinchi devoni – "Vasat ul-hayot" debochasi o'rin olgan. An'anaga muvofiq, debocha Yaratuvchi hamdi bilan boshlanadi. Avvalgi debochada Allohning yaratuvchilik qudrati, barcha mavjudotlar ichida insonning darajasini baland va ulug'vor qilib qilib qo'yganligi xususida fikr yuritgan bo'lsa, "Vasat ul-hayot" debochasida esa insonni so'z ne'mati bilan siylaganligini zanjirli jumlar va go'zal tashbehtar bilan vasf etarkan, devondagi she'rlarning tabiatiga ham ishora qiladi: "Jon o'rtasidan chiqadigan haqiqiy hamdlar va dil o'rtasidan yorib chiqadigan sanolar ul Hakim va Hokim zotgakim, hikmat qalami bilan oliyqadr kalimalar va ne'matlarini hayot o'rtasi sahifalariga daqiq siyohlar bilan she'rlar bitdi. Go'zal san'atkorlik bilan sare' bahridan latif qaymoqlar – fikrlar suvning ustiga toshib chiqsin deya katta ummon paydo qildi" [Дехлавий, №9661, 40b].

"Tuhfat us-sig'ar" debochasida Nuri Muhammadiy butun olamning va barcha mavjudotlarning paydo bo'lishi uchun asos sifatida yaratilganligini ta'kidlagan bo'lsa, "Vasat ul-hayot" debochasida jamiki yaratilganlar ana shu nurdan yaralganligini e'tirof etish bilan birgalikda, Alloh barchaning ishlarida xayr bo'lishi uchun Rasulini vosita qilganligini bayon qiladi: "Xususan, Mustafo nuri bilan toki zalolat bodiyasida adashganlar o'z yo'lini topib olsinlar, deya to'g'ri yo'lni ko'rsatib qo'ydi" [Дехлавий №9661, 40b].

Hamd-u sano va na'tdan so'ng ijod jarayoni haqida xabar berib, "O'zining bezakli so'zlarini (she'rlarini)" "kamol arboblari-ning quloqlariga va kalom ahlining majlisiga" yetkazish uchun nazmga kirishganligini bayon qiladi: "Va husnkor g'azallar sehridan ta'sirlanib, bedorlar uchun so'z bulog'ini ochdim. Shuningdek, toshsiz tegirmon bo'lgan falakning puxta va nopuxta daqiqalari mening tabiatimda vaznga tushdi (she'rga aylandi)" [Дехлавий, №9661, 41a].

Xusrav Dehlaviy shu davrdagi ijodi haqida to'xtalib, g'azallar bilan birga ruboiy, qasida janrlarida ko'proq she'rlar yozganligi, ustod shoirlar izidan borib, chuqur mazmundor va go'zal badiiyatga yo'g'rilgan ajoyib she'rlar ijod qilganligi, natijada "kamolot sohiblarining rutbasiga yuz burgan"ligi, ya'ni qalami charxlanib borayotganligini e'tirof etadi. Shu kezlarda "ilm-u fazilat, xayolot olamining yagonasi va zamonasining peshvosi" Sadr ul-sharia Ma'shariddin Ariziyning "foydali saboqlariga musharraf bo'lish uchun" ularning huzurida quyidagi baytini o'qiganligi va tahsin-u olqishlarga sazovor bo'lganligini bayon qiladi:

Dar xanda chu chashmi masti tu noz kunad,
Az ro'yi tu gul pixtai og'oz kunad [Дехлавий, №9661, 41a].

Tarjimasi:

Kulganda sening mast ko'zlaringga o'xshab noz qilar,
Sening yuzingga gulbarglarni (to'kish bilan) og'oz qilar.

Shundan so'ng "so'z"i, ya'ni she'rlari bilan xalq orasida shuhrat qozonishni xohlagan shoir "hayotining tez va shitob oquvchi tabiiy seli suvdan ham ravon oqayotgan"ligi, dil tubidan qaynab chiqayotgan hissiyotlarini tinimsiz qog'oz sahifalariga to'kish orqali go'zal badiiy yuksak asarlar yuzaga kelayotganligi, shu bois "barcha yosh suxandonlar (so'zamollar) so'z so'zlashdan qo'llarini tortayotgan"ligini faxriya usulida ta'kidlar ekan, o'zining ijodiy evolyutsiyasi haqida xabar beradi. Shoirning badiiy ijod jarayonlari xususidagi qarashlari ham nihoyatda teran: "Shubhasiz, latif insholarning vasfni tasniflashning eng oliy yo'li yigitlik davridadir. Va shuningdek, zarif tasniflarning oliylari ham hayotning o'rta yasharlik davrlariga to'g'ri keladi" [Дехлавий, №9661, 41b]. Ya'ni latif she'rlarning dunyoga kelishi yigitlik davriga to'g'ri kelsa-da, o'rta yasharlik davrining ham o'z fazilatleri bor. Chunki insonning fikrlari, tasavvur va tushunchalari shu davrda tiniqlashadi. Shuningdek, shoirning badiiy mahorati ham ayni shu o'rta yoshda sayqal topadi.

Shoir fikrlarini obrazli tarzda davom etib yozadi: "So'z shakardirki, uning ulug'vorligidan sut tishlari uni chaynay olmaydi. Ammo yoshlar uning javohirdek ipga tizilgan shakarlarini chaynay olishlari kerak va bu ne'matni hazm qilishda ko'p harakat zarur bo'ladi. Ular uchun ushbu hunarda har dam bitta mushkulot yotadi, buning uchun ularning tishlari mustahkam bo'lishi kerak" [Дехлавий, №9661, 41b]. So'z, ya'ni she'rni shakarga tashbeh qilgan Dehlaviy yosh shoirlar so'zning "javohirdek ipga tizilgan

shakarlarini chaynay olishlari kerak”ligini, bu yo’lda katta mehnat qilishlari va ijodiy tajriba orttirishlari zarurligini uqtiradi. Shu o’rinda shoir “Bu alvon dasturxonning boshida umr 32ga yetmasdan bu lazzatlardan kom ololmadim”, – deyish bilan o’zining ko’pchilikni hayratga solgan g’azallari o’rta yoshlik davrida yaratilganligini e’tirof etadi.

Dehlaviyning fikricha, so’z (she’r) shoirning nomini boqiy qoldiradi. Shoir nomining zamonlar sahifasiga yozilmog’i uchun she’r puxta bo’lmog’i kerak. Lekin “go’daklik”dagi (yoshlikdagi) she’rlarning hammasi ham puxta bo’lavermaydi. Agar shoirning so’zi xom bo’lsa, puxta sanalmasa, ko’pchilikka manzur bo’lmaydi. Bunday so’zlar “sakkiz oylik go’dak kabidirki, unga tug’ilmoq hamon-u o’lmoq hamon (ularning umri qisqadir)”. Agar yaxshi she’r dunyoga kelsa, u gavhardir va gavharga qo’shiladi. Lekin “arpa paydo bo’lsa, konga qo’shib singib ketadi”. Yana go’daklik (yoshlik) davrida yoziladigan she’rlarning bir qusuri bor, ya’ni “nazm ifodasi”ning cho’zilishi bilan mazmunga putur yetadi va she’rning ta’sirchanligi kamayadi. Shundan so’ng shoir qiyoslash maqsadida keksalik davridagi ijod jarayonlari xususida fikr yuritadi. Inson hayotiga keksalik davri kirib kelganda, xayol duoda bo’ladi, inson vujudi kamolotdan to’xtab, umrning xazon fasli boshlanadi, mazmun va shakl uyg’unligi hamda badiiy barkamolligi jihatidan yuksak asarlar yaratish imkoniyati cheklanadi: “...har qanday oyina ham xayol oyinasini go’zal tasavvurlarga boy qila olmaydi. Til tig’ini ustiga tab’ xullasidan to’liq javohirlar olib, harfga kiygiza olmaydi, katta ta’sirchan iboralar chashmasini ham balog’atga yetkaza olmaydi. Basorat diydasi go’zal ma’no va suratni uyqusida ko’rolmaydi” [Дехлавий, № 9661, 42а].

Dehlaviy e’tiroficha, ma’nodan nishon bo’lmagan nazm joni yo’q suratga o’xshaydi. Ma’noga mos va xos shakl ham mukammal bo’lishi lozim. Shuningdek, ma’noni ifodalovchi so’z ham *xuddi* “fatvo barchaga umumiy – barchaga barobardir” qabilida ko’pchilikka tushunarli so’zlardan va barcha ilmlarda qo’llanuvchi xos iboralardan bo’lishi lozim.

Shoir ikkinchi devonini tuzish maqsadidan kelib chiqqan holda yoshlik va keksalik davrlarida yaratiladigan she’rlarning umumiy qiyosiy tavsifini berar ekan, go’zal she’rlar yozish uchun o’rta yasharlik yoshlik va keksalik davri orasidagi eng yaxshi vaqt ekanligini ta’kidlaydi. Chunki “Unda xatolar ustidan g’oliblik ko’p bo’ladi”. Shu bois “o’rtachalikni mavjudotning aqli deyishadi”, ya’ni aql ayni o’rta yasharlikda o’z cho’qqisiga erishadi. Buni

shoir payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v.)ga 40 yoshda vahiy kelganligi haqidagi fikr bilan dalillaydi. Shu o'rinda shoir g'azallaridagi bir usul haqida so'z yuritadi. Shoir she'rda bir-biri bilan zanjirsimon bog'langan nozik va chuqur ma'nolarni san'atkorlik bilan ifodalashga e'tibor qaratishi lozim: "...bu shakldagi maxsus usul "mantiqiy nutq" deyiladi. Men undan biror ma'no chiqarsam, boshqalar ayni shu ma'noning yana nozik tomonlarini qilni ikkiga ajratgandek ochadilar, shu taxlitda so'zning nozikliklari namoyon bo'la boshlaydi" [Дехлавий, №9661, 43a]. Shoirning shu usul asosida yozilgan "obihayotdan ham tezkor va ravon g'azallar"i oshiqlar dardiga malham bo'lib, el orasida katta shuhrat qozondi.

Xusrav Dehlaviyning iste'dodi bu davrda shu darajada kamol topdiki, uning ma'shuqa go'zalligi, noz-u istig'nolari va oshiqning, dard-u iztirobga to'la his-tuyg'ularga tutashgan kechinmalari sohir badiiy vositalar bilan ziynat topib yuzlab otashin g'azallar, tarji'bandlar hamda boshqa nav' she'rlar yig'ildi. Shoir ularni to'plab devon tuzish istagi bo'lmaganligini ta'kidlaydi, buning boisi – barcha she'rlarni tahrir qilib, ulardagi qusurlarni bartaraf etish uchun "yaxshi saliq" zarur edi. Shoirning nazdida, shoh qasri uchun yig'ilgan la'l-u gavharlar (she'rlar)ning oyoq ostida qolishi to'g'ri emas. Shu bois yigirma to'rt yillik mashaqqatlar samarasi bo'lgan ikkinchi devonini tartiblab "Vasat ul-hayot" deb ataydi: "Bularning barchasi hayotning latif qaymoqlaridan olingan latifliklar bo'lganligi va yigitlik jununliklaridan misollar, o'rta yasharlikdagi komronliklarning katta yo'li bo'lganligi uchun bu faraxnomam shodlikka sabab bo'ldi. Bu so'zlar (she'rlar)ni hayotim o'rtasida aytganim uchun uni shodonlik bilan "Vasat ul-hayot" deb atadim" [Дехлавий, №9661, 43b]. Debochada ta'kidlanishicha, "Tuhfat us-sig'ar" devonidagi kabi mazkur devonda ham har bir she'r boshiga she'riyat sifati haqida sarlavha qo'yilgan.

Alisher Navoiy "Favoyid ul-kibar"devonidagi mashhur qit'asida Xusrav Dehlaviyini oshiqona g'azallari bilan ishq ahli qalbini o'rtagan hind sehgari, deb e'tirof etgan edi [Навоий 1990, 516]. Bunday e'tiroflarni Navoiyning boshqa asarlarida ham uchratamiz. Shu jumladan, debochada "...barcha misralarda oshiqona ruh ufurib turadi" deya, she'rlarining umumiy mavzu doirasini hamda o'z uslubining muhim qirrasini belgilab beradi.

"Tuhfat us-sig'ar" devonidagi she'rlar boshqacha uslubda bo'lgani kabi "Vasat ul-hayot"dagi she'rlar ham ayricha uslubda yozilgan. "Bundan maqsad devondagi she'rlarni oson yodlab olishdir". Demak, shoir g'azallarini oson yodlashdan tashqari,

ularning uslubiga qarab qaysi devonga mansubligini aniqlash ham mumkin.

G‘azallarda taxallus qo‘llash an‘anasi

Mumtoz she‘riyatda, asosan, g‘azallarda taxallus qo‘llash an‘anasi odat bo‘lgan. „..taxallus lug‘atta xalos bo‘lmoqtur, ...taxallus deb shoir o‘zining nomin yoki laqabin kiritgan baytni ayturlar, va ani shoir baytga kiritgan nom yo laqabning o‘ziga nisbatan ham qo‘llarlar“ [Хусайний 1981, 253]. Ijodkorlar tug‘ilgan yoki yashash joyi, kasbi, yashash tarzi, qismati, turli sifat va xususiyatlarga nisbatan taxallus tanlaganlar. Taxallus qo‘llashning ahamiyati shundaki, devon yoki boshqa manbalardagi she‘rlarning kimga taalluqli ekanligi anglashilgan. I. Braginskiyning ta‘kidlashicha, dastlab taxallusning albatta oxirgi baytda kelishi shart bo‘lmagan, X–XI asrlardan boshlab taxallusni so‘nggi baytda berish odat tusiga kirgan [Брагинский 1972, 169 – 170].

Dehlaviy debochada taxallus qo‘llash xususida to‘xtab, o‘zidan oldin o‘tgan shoirlar odatlari bo‘yicha she‘rning oxirgi baytida taxallus yoki mamlakat shohi, zamonasining peshvolari yoki davrining sarvarlari nomlari keltirilishini ta‘kidlaydi. Shuningdek, xitob yo madh etiladigan kimsaning nomi keltiriladigan bayt taxallus qo‘llangan baytdan keyin keladi va bu uslubga o‘ziga xoslik bag‘ishlaydi: *“Agarda baytda xitob yo madh etiladigan kimsaning nomi keltiriladigan bo‘lsa, mazkur bayt taxallus keltirilgan baytdan keyin keltiriladi. Va bunday uslub bag‘oyat ajoyib va g‘aroyibki, bu zaif banda ham mazkur usulni o‘ziga odat qilib oldi hamda o‘zining barcha she‘rlaridagi taxalluslarni bezadi”* [Дехлавий, № 9661, 44^a].

Xusrav Dehlaviyning “Tuhfat us-sig‘ar” devonidagi g‘azalarning matniy tadqiqi ustida izlanishlar olib borgan matnshunos B. Musayev 99 g‘azalda maqta‘da, 8ta g‘azalda esa maqta‘dan oldingi baytda taxallus qo‘llanganligini qayd etadi [Мусаев 2020, 61]. Bundan ko‘rinadiki, mazkur uslub shoir ijodining keyingi bosqichlarida rivoj topgan. Dehlaviyning fikricha, bu holat shoir g‘azaliyoti uchun xarakterli bo‘lib, shoirning o‘zi buni uslubini belgilovchi jihatlaridan biri ekanligini e‘tirof etadi. Shu o‘rinda shoir uslub haqida to‘xtalar ekan, u ijodkor olamiga kirish eshigidir, deydi. Uslub o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, balki shoirning o‘z ustida jiddiy ishlashi, zahmatli mehnati bilan bog‘liq: “Boshqalar unda qanday uslub bo‘lsa shunga ergashishadi va shu uslub so‘zamollik maydoniga kiruvchi bir eshik bo‘lib, uni hosil qiluvchi narsa jidd-u jahddir. Zero, biror devon yaratishga yoki kitob ta‘lif qilishga har kimning ham tab‘i noziklikda

o'z didi, qarashi va uslubi bo'lmaydi" [Дехлавий, № 9661, 44b].

Dehlaviy uslubining shakllanishida zamonasining mashhur shoirlari, xususan, Afzaliddin Badil Xoqoniyning o'rni alohida. Shoir o'zidan oldin o'tgan ustoz shoirlarning g'azalchilik sohasidagi tajribalarini chuqur o'rganganligi, shu asnoda "yuz minglab la'l-u marjonlarni ipga tizganligi", ya'ni yuzlab g'azal va boshqa janrdagi she'rlar yozganligini bayon qilar ekan, zamonasining ulkan so'z san'atkori Afzaliddin Badil Xoqoniy ijodi xususida fikr yuritadi. Nazm borasida yuksak iste'dodga ega bo'lganligi bois "uning mulkiga daxl qiluvchilar", ya'ni uning she'rlariga tatabbu' qiluvchilar kam topiladi. Lekin Dehlaviy katta jur'at bilan shoirning g'azal va tarje'bandlariga tatabbu'lar bitadi. Ayniqsa, uning qofiya borasidagi topilmalari shoirni hayratga soladi. Shu o'rinda shoir ustod Xoqoniy ijodidan ko'p saboqlar olganligini e'tirof etarkan, o'z uslubida ustod uslubiga xos qirralar mavjudligiga e'tibor qaratadi: "she'rning nomini she'r oxiridagi bir baytga qo'shib yuboraman, toki u she'r mazkur nomda o'qilsin".

Dehlaviyning fikricha, she'r shoir nomini boqiy qoldiruvchi bir vositadir. Shoirning o'zi bu hayotdan ko'z yumsa-da, uning ko'ngli, ya'ni dilidan qaynab chiqqan so'zlari – she'rlari hech qachon o'lmaydi:

Nekutar chize andar she'r nom ast,
Ki monad zinda z-in naqshi siyohiy.
Tani Xusrav bamirad in yaqiyn ast,
Dili Xusrav namirad hech gohiy [Дехлавий, № 9661, 44b].

(Mazmuni: She'r bilan qoladigan eng yaxshi narsa, bu – nomdirki, ushbu qora siyoh bilan tirik qoladi. Xusravning tani o'lishi – bu aniq, Xusravning dili hech qachon o'lmaydi).

Shoirning she'r yozishdan maqsadi ham yaxshi nom qozonmoqdir, buning uchun chuqur ma'nolar silsilasiga ega bo'lgan va go'zal bezaklar bilan ziynatlangan asarlar yaratmoq kerak. Shundagina "Hayot bulog'i bo'lgan she'r tufayli abadiy hayotga erishiladi". She'r (badiiy asar) orqali nafaqat shoir, balki asar qahramonlarining nomi ham boqiy qoladi. Bunga Firdavsiy "Shohnoma"sidagi Zahhok, Rustam, Nizomiy "Panj ganj"idagi Iskandar-u Bahromlar nomlarining boqiyliigi dalildir.

Debochani yakunlar ekan, shoir zamonasidagi illatlardan ko'ngli ozor chekayotganligini ta'kidlab o'tadi. Birinchisi, nodon kimsalarning so'z san'atining mohiyatini anglamasligi, ikkinchisi, "...tili to'g'ri bo'lmagan odamning noni butun, "shin" harfini "sin" deyuvchilarning maqomi baland, oshig'i olchi" ekanligidir. Debocha

an'anaviy tarzda saxv-u xatolar uchun uzrxohlik bilan yakun topadi. Umuman, "Vasat ul-hayot" debochasida devonning yaratilish tarixi, undagi she'rlarning o'ziga xos xususiyatlarini bayon qilish asnosida o'zining adabiy-estetik qarashlarini ifoda etadi.

"G'urrat ul-kamol" devoni

Xusrav Dehlaviyning uchinchi devoni – "G'urrat ul-kamol" devonining 1a-60-b varaqlarida katta hajmda debocha berilgan. Shoir debochani yozilish sababini shunday izohlaydi: Shundan so'ng so'z rutbalarini tartibga keltirdim, natijada dono do'stlarga kerakli narsa hosil bo'ldi. Bu debochani bezab tayyorladim va bu kitob kitobatida yashirin va maxfiy bo'lgan kayfiyat va kifoyatini sharh qildim" [Дехлавий №178, 31a]. Bundan ko'rinadiki, Dehlaviy devonning o'ziga xos xususiyatlarini bayon qiladi va uni o'qiguvchilarga bir ochqich sifatida taqdim qiladi. Xusrav Dehlaviyning bu debochasi Sharq debochanavislik san'atining yuksak namunalariidan biridir. U o'ziga xos mukammal asar bo'lib, an'anaviy o'zbek debochalaridan farq qiladi. Biroq an'anaviy o'zbek debochanavisligining ildizlari borib, boshqa manbalar bilan birga, unga ham tutashadi. Ayniqsa, Alisher Navoiy o'z debocha yaratish san'atini vujudga keltirishda Xusrav Dehlaviy debochasidan ilhomlanganligi shubhasizdir.

Debochada ilohiylik va dunyoviylik, olam va odam muammolari, so'z, til va nutq tavsifi, nasr va nazmning qiyosiy tavsifi, she'r va ilmning o'zaro munosabatlari, o'ziga xos ustunlik hamda afzallik xususiyatlari bayoni, arabiy va forsiy she'riyat qiyosi, hind tiliga munosabat, she'rda madh va hajvning o'rni, badiiy usul va san'atlar tahlili keng o'rin tutadi.

Debocha hamd-u sano bilan boshlanadi, so'ng Muhammad payg'ambar va xalifalar madhi beriladi. Shoir hamd-u na'tdan so'ng o'zining adabiy-estetik qarashlarini keng bayon qiladi. Ya'ni so'z va she'r, nazm va nasr, til va uslub, san'atlar haqida atroflicha fikr yuritadi. Shuningdek, ustoz va shogirdlik munosabati, o'z ustozlariga muhabbati, asarlarining yaratilish tarixi, devon mundarijasi kabi masalalar ham debochada o'z ifodasini topgan.

Debochada jamiki san'atlarning ibtidosi va gultoji odam va olam masalasi yoritilar ekan, u islomiy-diniy asoslarda bayon qilinadi. Xusrav Dehlaviyning fikricha, Yaratuvchi zot – "Oftobi tobon"ga o'z nurlarining porlab turishi uchun, ya'ni tajalliysi uchun, avvalo, olamni va olam aro insonni yaratdi. Shoir inson o'zining yuksak ma'naviyati, ong-u tafakkuri va bilimi tufayli

hayvonot dunyosidan farqli ekanligiga diqqatni qaratadi. Nutq va notiqlik jamiki jonzoqlar ichida faqat insonga berilgan nodir mo'jiza ekanligini alohida ardoq bilan tavsiflaydi. Xusrav hayvon bilan bir necha so'znigina takrorlashga muvaffaq bo'lgan to'tiqushni, to'tiqush bilan til va nutqdan mosuvo gungni qiyoslaydi. Bu bilan til va nutqning tengsiz qimmatini sharaflaydi. Uningcha, to'ti hayvonot olamiga mansub g'ayri notiq bir qushdir. Ammo u bir necha so'zni bilganligi jihatidan bir qadar izzat topgan. Shuning uchun olam fusaholarining jumla arbobi-albobi va fuzalolari so'zni to'tiga nisbat berishadi. Uni mudom boshlari ustida, izzat qafasida asrab-avaylab parvarish qilishadi. Ammo so'z mo'jizasidan mahrum gung inson to'tiga nisbatan tahqiromuz bir ahvolda. Gung odam, donishmandlar davrasida o'tirsa ham, bahra ololmaydi. Bundaylar bamisoli daryo bo'yida o'tirgan, lekin og'zi suvga yetmagan va ko'rinishi odamiyatdan bir surat, xolos. Bunday kishilarning hissiz tosh dilida nutqdan asar bo'lmaydi. Odamlar uning odamiylik suratiga e'tibor bermaydilar, uni o'txo'r, somonxo'r bir eshakdek, deb biladilar:

*Тўтий, ки баҳраманди сухан башар бувад
Мардумки лаззати суханҳо нест хар бувад*

[Деҳлавий №178, 7а].

Tarjimasi:

To'ti so'zlashdan bahramand bo'ldi, odam bo'ldi,
Odam so'zining lazzatini yo'qotdi, eshak bo'ldi.

Dehlaviy nazdida, inson lafzi ma'nodorligi va mazmundorligi bilan har qanday sayroqi qushning tilidan afzaldir.

Debochada mutafakkirning adabiyot nazariyasi haqidagi fikr-mulohazalari, nazm va nasrning qiyosiy tahlili hamda ta'rif-u tavsifi keng o'rin egallaydi. Xusrav nazm va nasrga baho berishda xolis estetik munosabat bildiradi, ularni bir xil maqomda baholaydi. Nazm va nasrga quyidagicha o'ta ixcham va mumtoz ta'rif beriladi hamda nazmning o'ziga xosligi va qimmatli badiiy mohiyati sharhlanadi: "Nazm deb mavzun so'zlarga va nasr deb nomavzun so'zlarga aytiladi. Agar nazmni sindirsalar, nasr bo'ladi va to uni to'g'rilamagunlaricha nazm bo'lmaydi. Nazm hikmat mezonidagi bir zar va har baytdagi bir xazinadir. Va bu buyuk san'at binosidan oliy bir bahrda mavzun turg'usidir. Agar uning ruknlarida biror harf ziyoda bo'lib qolsa, og'irlashadi va sinadi [Деҳлавий. №178, 12а].

Adabiyot nazariyasi haqida fikr yuritar ekan, Xusrav Dehlaviy oddiy bir shoir sifatida emas, balki kuchli nazariyotchi adabiyotshunos olim darajasida fikrlaydi. U nazm haqidagi qarashlarida oddiy emas, balki yuksakshe'riyatnamunalarini nazarda

tutadi. Jumladan, *“She’riyatda qilni qirq yoruvchi donishmandlar she’r tolalarini shunday mahkam to’qiydilarki, unga ortiqcha biror tola sig’maydi* [Дехлавий №178, 12a]. Ko’rinib turibdiki, bunda teran va tig’iz badiiy mazmun bilan yo’g’rilgan nazm namunalari nazarda tutilgan.

Mutafakkir oliy maqomdagi nazm oldida nasr oddiy bir narsa ekanligini ta’kidlab, badiiy nasr bilan oddiy nasrni farqlamaydigan, adabiyotning obro’siga putur yetkazuvchi ayrim adiblarni o’zaro tanqid qilib o’tadi, ularni burnini teshib kaltak o’tkazib bog’langan, ipi uzilgan tuyaga o’xshatadi.

Debochada she’r va ilm qiyosi alohida o’ringa ega. Shoirning nazdida, haqiqat sirlarini ilm orqali anglash mumkin. Ammo ilmdan barcha odamlar barobar bahra ololmaydilar. Faqat savodli, ma’rifatli, xos kishilargina ilm mo’jizasidan bahramanddirlar. Ilm maslagidan bexabar kishilar fiqhi shariatdan ma’lumoti yo’q, ilohiy va tabiiy jihatdan biror chaman ko’rmagan, illatdan biror shifo topmagan, hukamolar ishoratidan biror qonun sharhini hal qilmagan va biror foyda topmaganliklari uchun nochor dillarini she’r inshosi bilan shod qiladilar. Xusrav e’tiroficha, ilmga nisbatan she’r ommabop va hammabopdir. She’riyatga oshnolik eng zaruriy insoniy fazilatlaridan biridir. Aksincha, she’rga begonalik insoniy fazilat sanalmaydi. She’r va ilmning mavqeyi, jamiyatda tutgan nufuzini qiyosiy tavsiflagan shoir she’rning ezgu xususiyatlarini kamsitmagan holda, ilmning unga nisbatan yuqori maqomda turishini ta’kidlaydi.

Debochada arab tili va fors tili, arab she’riyati va fors she’riyati muqoyasasi yuzasidan jiddiy bahs boradi. Muallifning fikricha, arab iboratining forsiyga nisbatan fazilati til jihatidan boshqa barcha tillarga nisbatan go’zalligidir va bu fazilat shar’iydir. Ammo she’rdagi ma’nolar, nozik san’atlar, vaznlar va mezonlar jihatidan forsiy she’rlarning fazilatlarini xususida to’xtaladi: Uch jihatdan forsiy she’rlar arabiy she’rlarga nisbatan avloroqdir. Avvalo, fors she’rining mezoni vazndir, ularning (arablarning – F.K.) o’lchovlari biz bilan hamtarozu bo’la olmas, chunki ularning she’rlarida ruknlar sirg’aluvchandir [Дехлавий №178, 20a].

Arabiy-forsiy til va she’rning qiyosiy tahliliga asos qilib keltirilgan ikkinchi hujjat ham diqqatga sazovordir. U shunday bayon etiladi: Agarchi arab tili o’zining ulug’ligi jihatidan har bir kalimaga sig’mas esa-da, ammo shu tilda so’zlaguvchi shunday lafz quvvatiga egaki, ta’riflab bo’lmas. Chunki ming lafzning bir ma’nosi va bir lafzning o’n ma’nosi bordir. Har bir so’zni o’z joyida ishlatishni biladi.

Ammo forsiyda bir ma'nodan ortiq bo'lgan ma'noli lafzlar kamdir. Shunday qilib, bu yo'lda forslarga qanday qiyin va mushkulligini, arablarga esa qanday oson va yengilligini insofyuzasidan qiyoslamoq kerak [Дехлавий №178, 20a]. Demak, bunda Xusrav Dehlaviy so'z boyligi va ko'p ma'noli so'zlarning ko'pligi nuqtayi nazaridan arab tili imkoniyatlarining fors tiliga nisbatan kengligini, arab shoirlari bu jihatdan ayricha ijodiy imkoniyatga egaliklarini e'tirof etmoqda.

Ma'lumki, she'riyatda qofiya va radif asosiy shakliy-badiiy xususiyatlardandir. Ushbu xususiyat arabiy-forsiy she'riyat qiyosida ham muhim o'rin tutadi. Bu ikki tildagi adabiyotning qiyosiy tahliliga mazkur xususiyatni Xusrav Dehlaviy uchinchi hujjat sifatida keltiradi. Uning tahliliga ko'ra, "Va on she'r radif nadorad. Va she'ri forsiy muqaffo va murdafast va radif piroyai she'r ast, ki chun dar muvaqqafi qofiya bar oyad. Va piroyai she'ri arabiy agar qofiya ast, on dar porsiy mavjud ast. Ammo rubudiy, ki she'ri porsiy dorad va shoir radif dar kuluhoi qofiya bar basta ast" [Дехлавий. №178, 21a]. (*Tarjimasi: Forsiy she'rlar qofiya va radiflidir, radif she'ring ziyinatidir va u qofiya uyg'unligini bezaydi. Arab she'ring bezagi agar qofiya hisoblansa, bu fors she'rida ham mavjuddir. Ammo, fors she'rida bo'lgan har bir jozibani shoir she'r radifi, qofiyaning har tomoniga e'tibor berishdan hosil qilgan. Arablarni u jihatdan inkor qilib bo'lmaydi, chunki ular bundan xolidirlar*).

Shunisi diqqatga sazovorki, Xusrav Dehlaviy qiyosiy tahlil jarayonida biryoqlamalikka va forsiyparastlikka berilib ketmaydi. Xolis ilmiy nuqtayi nazarda turadi. Arab adabiyotining o'ziga xos ijodiy imkoniyatlarini ham tantilik bilan e'tirof etadi: Avval vazn kengligi, ikkinchi lafz kengligi, uchinchi tarki radif (ya'ni radif quyushqonida qisilib qolmaslik – F.K.) kengligi. Shu bilan birga, ularning har birining ma'nosi yetukroq bo'lishi. Shunday bo'lsa-da, u bizning (forsiy nazm – F.K.) ma'noga nisbatan ustun bo'lolmaydi [Дехлавий №178, 22a]. Shu o'rinda Xusrav ham muqaddas Qur'oni karimning arab tilida nozil bo'lgani, arab she'ring Qur'on bilan shahodatli ekanligini e'tirof etib, arab tili – tillarning eng go'zalidir, deydi.

Tahlil etilgan xususiyatlardan ma'lum bo'ladiki, Xusrav Dehlaviy Sharqning buyuk mumtoz shoirigina emas, balki yirik tilshunos, adabiyotshunos, elshunos – nazariyotchi olim hamdir. "G'urrat ul-kamol" debochasida, "Tuhfat us-sig'ar" va "Vasat ul-hayot" debochalaridan farqli o'laroq, tarjimayi hol va hasbi holga tegishli ma'lumotlar juda kam. Unda ilmiy-nazariy tahlil va umumlashmalar, mutafakkirona kuzatishlar yetakchilik qiladi. Debochadagi shoirning

keng doirada bayon qilingan adabiy-nazariy qarashlari keyinchalik adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan "E'jozi Xusraviy" asarining yaratilishiga asos bo'lgan bo'lishi mumkin.

Umuman, Xusrav Dehlaviy debochasining o'ziga xos xususiyatlaridan *biri* – bayondagi jimjimadorlik, obrazlilik bo'lib, har bir fikrni turli xil o'xshatishlar, taqqoslashlar orqali ifodalashga intilish xarakterlidir. *Ikkinchidan*, debochalarda qo'yilgan har bir masala, ayniqsa, shoirning she'r, til, uslub va san'atlar haqidagi qarashlari juda keng va batafsil bayon etiladi. *Uchinchidan* esa, nazm va nasr qorishiq holda beriladi. Shoirning fikricha, "Nazmni ataylab nasrga qo'shadilar, zero nasrga omuxta bo'lgan har bir nazm nasrga oroyish beradi va nasr go'zalligini oshiradi" [Дехлавий. №178, 9a]. Umuman, "G'urrat ul-kamol" debochasi katta adabiy-estetik ahamiyatga ega bo'lib, uni ilmiy va badiiy xarakterdagi katta bir asar deyish mumkin.

Xulosa

Xusrav Dehlaviy hayoti va ijodini o'rganishda bu debochalarning ahamiyati kattadir. "Tuhfat us-sig'ar", "Vasat ul-hayot" debochalarida shoir adabiy-estetik qarashlari bilan birga hayoti va ijodiga doir ma'lumotlar ham e'tibor qaratilgan. G'urrat ul-kamol" debochasi hajman katta bo'lib, unda shoirning badiiy ijod masalalari haqidagi adabiy-nazariy qarashlari keng reja asosida bayon qilingan. Shoir debochalari forsdiy debochanavislikning yuksak bosqichi sifatida qimmatlidir.

Fors adabiyoti tarixida yaratilgan o'nlab debochalar mualliflarning hayoti va ijodi, ular yashagan davr tarixini to'laroq o'rganishda va yoritishda adabiy manbalardan biri sifatida muhimdir. Ayniqsa, ular yashagan davr adabiy muhiti, ijodkor evolyutsiyasi va adabiy-estetik qarashlarini qiyosiy o'rganish adabiyot tarixini qiziqarli ma'lumotlar bilan boyitadi. Shuningdek, Sharq adabiyotidagi debochanavislik an'anasining yuzaga kelishi va rivoji masalasini o'rganishda ahamiyatlidir.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1997. *Мажолис ун-нафоис*. МАТ. 20 жилдлик, 13-жилд. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1990. *Фавойид ул-кибар*. МАТ. 20 жилдлик, 6-жилд. Тошкент: Фан.
- Атоуллоҳ Хусайний. 1981. *Бадойиғу-с-санойиғ*. Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Брагинский, И. С. 1972. *Из истории таджикской-персидской литератур*. Избранные работы. Москва: Наука.

- Давлатшоҳ Самарқандий. 1981. *Тазкират уш-шуаро*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Имомназаров, М. 2022. *Муслмон минтақа маданияти ривожиди “мажоз тариқи” босқичи*. 1-китоб. Амир Хусрав Деҳлавий. Тошкент: Mumtoz so'z.
- Навой асарлари луғати*. 1972. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Низомова, Ш. 2006. *Хусрав Деҳлавий ижодида рубоий жанри*: Филол. фан. номз. дисс. Тошкент.
- Мусаев, Б. 1954. *Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Тухфат ус-сиғар” девони ғазалларининг текстологик тадқиқоти*. Тошкент.
- СВР, II т. 1954. Тошкент: Фан.
- Хусрав Деҳлавий. *Куллиёт*. ЎЗР ФАШИ, қўлёзма, инв. № 9661.
- Хусрав Деҳлавий. *Гуррат ул-камол*. Девон. ЎЗР ФАШИ, қўлёзма, инв. № 178.
- Шомухамедов, Ш. 1984. *Одамийлик иншоци*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality

Farida Karimova¹

Abstract

The article analyzes the prefaces of the divans that contain the lyrical heritage of Khusraw Dehlavi. The poet collected his lyrical heritage into five divans and wrote prefaces to them. The manuscripts of Khusraw Dehlavi's divans «Kulliyot» No. 9661 and «Gurrat ul-kamol» No. 178 are stored on the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. These manuscripts contain the poet's divans – «Tuhfat us-sig'ar», «Vasat ul-hayot» and «Gurrat ul-kamol» and the prefaces written to them.

These prefaces are of great importance in studying the life and work of Khusraw Dehlavi. In the prefaces “Tuhfat us-sigar”, “Vasat ul-hayot”, a large place is devoted to the presentation of information about the poet's life and work, along with his literary and aesthetic views. The preface “Gurrat ul-kamol” is quite large, in which the poet's literary and theoretical views on issues of artistic creation are presented on a broad

¹ Farida I. Karimova – Associate Professor, Doctor of Philology, Namangan State University.

E-mail: faridakhank@mail.ru

ORCID ID: 0000-0000-0000-0009

For citation: Karimova, F. I. 2025. “Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality”. *Golden Scripts* 2: 68 – 88.

basis. The poet's prefaces are valuable as a high stage of Persian preface writing. They are important as one of the most reliable literary sources for a comprehensive study of the life and work of authors, the history of the era in which they lived, and for comprehensive coverage of the literary environment of the era, the evolution of the creator, and his literary and aesthetic views.

Key words: *divan, preface, manuscript, «Tuhfat us-sigar», «Vasat ul-hayot», «Ghurrat ul-kamol», creative evolution, literary and aesthetic views.*

References

- Alisher Navoiy. 1997. *Majolis un-nafois*. MAT. 20 jildlik, 13-jild. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1990. *Favoyid ul-kibar*. MAT. 20 jildlik, 6-jild. Toshkent: Fan.
- Atoullloh Husayniy. 1981. *Badoyi'u-s-sanoyi'*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Braginskiy, I. S. 1972. *Iz istorii tadjikskey-persidskey literatur*. Избранные работы. Moskva: Nauka.
- Davlatshoh Samarqandiy. 1981. *Tazkirat ush-shuaro*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Imomnazarov, M. 2022. *Musulmon mintaqa madaniyati rivojida "majoz tariqi" bosqichi*. 1-kitob. Amir Xusrav Dehlaviy. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Navoiy asarlari lug'ati*. 1972. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Nizomova, Sh. 2006. *Xusrav Dehlaviy ijodida ruboiy janri*: Filol. fan. nomz. diss. Toshkent.
- Musaev, B. 1954. *Amir Xusrav Dehlaviyning "Tuhfat us-sig'ar" devoni g'azallarining tekstologik tadqiqoti*. Toshkent.
- SVR, II t. 1954. Toshkent: Fan.
- Xusrav Dehlaviy. *Kulliyot*. O'zR FASHI, qo'lyozma, inv. № 9661.
- Xusrav Dehlaviy. *G'urrat ul-kamol*. Devon. O'zR FASHI, qo'lyozma, inv. № 178.
- Shomuhamedov, Sh. 1984. *Odamiylik inshosi*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.